

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

doi : <https://doi.org/10.22067/jgrd.2023.78989.1195>

مقاله پژوهشی-کاربردی

مجله جغرافیا و توسعه ناحیه‌ای، سال بیست و یکم، شماره ۱، بهار ۱۴۰۲، شماره پیاپی ۴۲

بررسی علل مهاجرت معکوس از نقاط شهری به روستایی در شهرستان کرمانشاه

جمال فتح‌اللهی (استادیار اقتصاد، دانشگاه رازی، کرمانشاه، ایران، نویسنده مسئول)

j.fathollahi@razi.ac.ir

خدیدجه جشن پرووکانی (کارشناسی ارشد اقتصاد، معاون برنامه‌ریزی فرمانداری کرمانشاه، کرمانشاه، ایران)

jashnkhadije@gmail.com

صص ۲۳۵ - ۲۶۰

چکیده

پدیده مهاجرت بی‌رویه از روستا به شهر یکی از بزرگ‌ترین مشکلات بیشتر کشورهای جهان سوم از جمله ایران است. یکی از مهم‌ترین راهکارهای رفع این مشکلات، تشویق برای مهاجرت معکوس به نقاط روستایی است؛ به همین دلیل، شناخت عوامل مؤثر بر مهاجرت معکوس موضوع پژوهش‌های مختلف بوده است. هدف این پژوهش، شناسایی عوامل مؤثر بر مهاجرت معکوس از نقاط شهری شهرستان کرمانشاه به نقاط روستایی است. این پژوهش از لحاظ هدف، کاربردی است. پژوهش حاضر از حیث روش جمع‌آوری داده‌ها، در مرحله طراحی مبانی نظری، اسنادی و در مرحله جمع‌آوری داده‌ها، پیمایشی با استفاده از پرسشنامه محقق‌ساخته است. تحلیل داده‌ها نیز با کمک روش توصیفی-تحلیلی انجام می‌شود. جامعه آماری، خانوارهایی بودند که طی پنج سال اخیر به روستاهای شهرستان کرمانشاه مهاجرت کردند. پرسشنامه‌ها بین ۳۸۴ خانوار از جامعه آماری به صورت تصادفی توزیع شد که ۳۷۱ پرسشنامه تکمیل شد. ارزش‌گذاری متغیر وابسته با استفاده از طیف لیکرت چهارگزینه‌ای انجام شد. داده‌ها به روش تحلیل عاملی

اکتشافی تجزیه و تحلیل شدند. برای ارزیابی میزان توافق درونی پرسشنامه نیز از آلفای کرونباخ استفاده شد. با توجه به آزمون‌های موجود، ۹ عامل مطالعه شده که توانستند ۶۲ درصد از واریانس ۳۸ گویه مربوط به عوامل مؤثر بر مهاجرت معکوس از نقاط شهری به روستایی را در شهرستان کرمانشاه تبیین کنند، به ترتیب عبارت‌اند از: مسکن، هزینه-درآمد خانوار، عامل فرهنگی-زیستی، میزان دسترسی به خدمات آموزشی و بهداشتی، عامل کالبدی، فرصت‌های شغلی در محیط روستایی، عامل تعلق و بومی بودن، جاذبه‌های گردشگری و صنایع دستی و در نهایت کمترین عامل تأثیرگذار بر مهاجرت معکوس سیاست‌های حمایتی دولت از روستاییان است. در بین متغیرها، فراهم بودن امکانات آموزشی برای فرزندان با بار عاملی ۸۵ درصد و حمایت‌های دولت از بخش کشاورزی در تأمین بذر، کود، سم و... با بار عاملی ۸۴ درصد، بیشترین تأثیر در مهاجرت معکوس دارند.

کلیدواژه‌ها: مهاجرت معکوس، تحلیل عاملی، کرمانشاه.

۱. مقدمه

مهاجرت، پدیده جمعیتی است که به خروج از یک منطقه، کشور یا بخش و ورود به محدوده جغرافیایی مربوط است که عموماً دارای محیط توسعه‌یافته‌تری در مقایسه با مبدأ است. به‌طور سنتی، مهاجرت غالباً از روستاها به شهرهای کوچک و از شهرهای کوچک به شهرهای بزرگ صورت می‌گیرد (اردهایی و نوبخت، ۱۳۹۵، ص. ۴۲). مهاجرت به شهرها به‌عنوان سیستمی انتقالی با ایجاد تعادل موجب تأمین نیروهای موردنیاز شهرها می‌شود؛ بستر موردنیاز برای دستیابی به بالاترین سطح مدرنیزاسیون را فراهم می‌کند و تفاوت‌های اجتماعی، فرهنگی، ترکیب جمعیتی و... موجود در سطح شهر و روستا را کاهش می‌دهد (گیر و کونتولی^۱، ۱۹۹۶). روند روزافزون مهاجرت از مناطق روستایی به شهرها موجب رشد سریع نواحی شهری شده است که نتیجه آن تغییرات شدید کاربری اراضی شهری و شکل‌گیری گسترده حاشیه‌نشینی و سکونتگاه‌های غیررسمی است. در واقع، با افزایش جمعیت شهری، معضلات و مسائل شهری بیشتر شده است؛ به‌نحوی که کیفیت زندگی و زیست‌پذیری شهری

1. Geyer & Kontuly

را به میزان درخور توجهی کاهش داده و وضعیت زندگی ساکنان شهری را در معرض نابودی قرار داده است (محمودزاده و همکاران، ۱۳۹۷، ص. ۲۶۸).

در دهه‌های ۱۹۶۰ و ۱۹۷۰ برخی از کشورهای صنعتی با مهاجرت جدیدی از شهرهای صنعتی بزرگ به سمت شهرک‌ها و روستاها مواجه شدند که در مطالعات، این نوع مهاجرت به عنوان مهاجرت معکوس^۱ شناخته شد. این مفهوم در ساده‌ترین تعریف خود به هرگونه تغییر محل اقامت بلندمدت از مبدأهای شهری به مقصدهای روستایی گفته می‌شود (اردهایی و نویخت، ۱۳۹۵، ص. ۶۴). در ایران این پدیده غالباً در مهاجرت از کلان‌شهرها به شهرهای کوچک و روستاهای پیرامونی صورت می‌گیرد، اما در سطح بین‌الملل مهاجرت معکوس به بازگشت مهاجرین از کشور مقصد به وطن اصلی مهاجران گفته می‌شود. در واقع، مهاجرت روستایی و کوچ بازگشتی نوعی مهاجرت است که فرد در روستا متولد می‌شود؛ به شهر می‌رود؛ قسمت اصلی زندگی فعالش را در همان‌جا می‌گذراند؛ در میانه یا پایان زندگی فعال به روستای موطن خویش بازمی‌گردد و روزهای پایان زندگی خویش را در آنجا به سر می‌برد (ربانی و همکاران، ۱۳۹۰، صص. ۸۴-۸۵). این نوع مهاجرت نه تنها اثر منفی سایر مهاجرت‌ها را ندارد، بلکه پدیده‌ای مثبت در فضای جغرافیایی کشور به شمار می‌آید که از اثرات آن می‌توان به کاهش مشکلات جوامع شهری، آبادی و عمران روستا، بهبود توزیع جمعیت، کاهش جمعیت شهری، افزایش جمعیت روستایی و جوان‌سازی آن، کاهش حاشیه‌نشینی، کاهش بیکاری، ترافیک، بی‌سوادی و... اشاره کرد. این مهاجرت با توجه به تأثیر آن بر رشد جمعیت و توسعه اقتصادی بسیار مدنظر جامعه‌شناسان، جغرافی‌دانان، دولت‌مردان و سیاست‌مداران قرار دارد (توسلی، ۱۳۷۴، ص. ۲۳).

در راستای حمایت از این نوع مهاجرت، در ماده ۸۰ قانون برنامه پنج‌ساله ششم توسعه جمهوری اسلامی ایران^۲ مصوب ۱۳۹۵/۱۲/۱۴ مجلس شورای اسلامی، دولت مکلف شده است که طبق قوانین مربوط و مصوبات شورای اجتماعی به منظور پیشگیری و کاهش آسیب-

1. Reverse migration

۲. با وجود اتمام دوره برنامه ششم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران، هنوز برنامه هفتم ابلاغ نشده است؛ بنابراین به برنامه‌های ششم توسعه استناد شده است.

های اجتماعی، به تهیه طرح جامع کنترل و کاهش آسیب‌های اجتماعی با اولویت اعتیاد، طلاق، حاشیه‌نشینی، کودکان کار و مفسد اخلاقی مشتمل بر هشت محور اقدام کند؛ به گونه‌ای که آسیب‌های اجتماعی در انتهای برنامه به ۲۵ درصد میزان کنونی کاهش یابد. یکی از محورهای یادشده، محور شناسایی و بهبود نقاط آسیب‌خیز، دارای سه راهکار است که دومین راهکار آن «بهبود کیفیت زندگی ساکنان سکونتگاه‌های غیررسمی و ترویج مهاجرت معکوس از طریق آمایش سرزمین، توزیع مناسب جمعیت و منابع و جلوگیری از بروز و تشدید آسیب‌های اجتماعی در این مناطق با ایجاد شغل و سکونتگاهی مناسب در روستاها» است (مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، ۱۴۰۱).

به یقین اگر سطح کیفیت زیستی، امکانات در روستا و سطح درآمد حاصل از کشاورزی در روستاها ارتقا یابد، برخی افراد زندگی در محیط روستا را گزینه مناسبی برای جایگزینی آن با محیط آلوده و پرهزینه شهر قلمداد می‌کنند و به مهاجرت به روستا اقدام خواهند کرد. در طی دهه‌های اخیر شهرستان کرمانشاه در نتیجه مهاجرت‌های بی‌رویه روستانشینان به مناطق شهری با افزایش چشمگیر جمعیت شهری و افزایش شمار روستاهای فاقد سکنه مواجه شده است. این موضوع موجب خالی شدن روستاها از نیروهای جوان و تحصیل کرده شده و موجب پدیدآمدن مشکلات متعددی در مناطق شهری از جمله کاهش سطح تولیدات کشاورزی، افزایش قیمت مواد مصرفی، افزایش اجاره‌بها و هزینه خرید مسکن، افزایش هزینه‌های زندگی، رونق مشاغل کاذب، پایین آمدن سرانه دسترسی به فضاهای آموزشی، بهداشتی، رفاهی، فرهنگی، آلودگی‌های هوا، مناظر، آلودگی‌های صوتی و... (درمجموع عوامل زیست‌محیطی)، افزایش فشارهای روانی و وجود فضاهای استرس و اضطراب‌زا، کاهش سطح ارزش‌ها و سنت‌ها و بروز گسترده آسیب‌های اجتماعی و فرهنگی شده است (ابراهیم‌زاده و همکاران، ۱۳۹۸، ص. ۱۷۰). در سال‌های اخیر در شهرستان کرمانشاه میل به گریز از شلوغی، علاقه به بازگشت به طبیعت، رسیدن به سن بازنشستگی، وجود اوقات فراغت، افزایش سطح رفاه خانوارها، علاقه به زندگی روستایی، گسترش سطح دسترسی به خدمات آموزشی، بهداشتی، درمانی، بهبود وضعیت جاده‌ها و خدمات مخابراتی، کم بودن هزینه زندگی و گذران اوقات فراغت در مناطق روستایی، دسترسی به آب، برق و گاز، ارائه تسهیلات به‌منظور

نوسازی منازل روستایی، داشتن اراضی کشاورزی مرغوب و... موجب تحرک جمعیتی و جغرافیایی با عنوان مهاجرت معکوس از شهرهای بزرگ به روستاهای بخش‌های تابعه شهرستان کرمانشاه شده است.

براساس داده‌های سرشماری سال‌های ۱۳۸۵-۱۳۹۵ مرکز آمار ایران، استان کرمانشاه با سهم ۳,۱ درصدی از کل جمعیت مهاجران معکوس (معادل ۳۸۹۴۶ نفر) در جایگاه دوازدهم کشور قرار دارد؛ این در حالی است که میزان مهاجرت روستا به شهر در این استان طی دوره زمانی یادشده برابر با ۳۳۲۱۱ نفر است که با سهم ۲,۱ درصدی خود از کل جمعیت مهاجران (روستا به شهر)، این استان را در جایگاه شانزدهم کشور قرار داده است (شایان و همکاران، ۱۴۰۰، صص. ۹-۱۱)؛ به عبارت دیگر، تعداد مهاجرت از شهر به روستا در استان کرمانشاه بیشتر از میزان مهاجرت از روستا به شهر است. این روند مهاجرت معکوس حتی به ایجاد نقاط روستایی جدید (مانند روستای نفته در بخش مرکزی شهرستان کرمانشاه) در شهرستان کرمانشاه نیز منجر شده است. براساس اطلاعات به دست آمده از بخش‌داری‌ها، طی سال‌های ۱۳۹۵ تا ۱۴۰۰، ۱۶ روستا در شهرستان کرمانشاه ایجاد یا احیا شده است که بخش فیروزآباد با شش روستا بیشترین سهم را از روستاهای احیاشده شهرستان دارد و بخش بیلوار روستای احیاشده‌ای ندارد. براساس آمارهای موجود، ۲۱۷ خانوار با جمعیت ۷۶۸ نفر در روستاهای احیاشده شهرستان کرمانشاه ساکن شده‌اند؛ بنابراین استان کرمانشاه در زمینه مهاجرت معکوس دارای ظرفیت درخور توجهی است که می‌توان با شناسایی و بررسی دلایل و چرایی وجود این امر به برنامه‌ریزی‌های دقیق‌تری برای گسترش و بهره‌برداری هرچه بیشتر از این فرصت پرداخت؛ از این رو سؤالات اصلی پژوهشی به شرح زیر است: عوامل و دلایل اصلی مهاجرت-های معکوس در شهرستان کرمانشاه کدام‌اند؟ مهاجران چه کسانی هستند؟ چه ویژگی‌هایی موجب می‌شود روستاها به‌عنوان مقصد مهاجران قرار گیرند؟

بررسی‌های نگارندگان حاکی از آن است که تاکنون پژوهشی برای پاسخگویی به این سؤالات در شهرستان کرمانشاه انجام نشده است؛ بنابراین پژوهش حاضر به دنبال یافتن پاسخ برای سؤالات مذکور است تا بتوان از طریق برنامه‌ریزی مؤثر براساس عوامل استخراجی،

راهکارهای مناسبی را به منظور افزایش نرخ مهاجرت معکوس و دائمی کردن اقامت در روستا ارائه مرد.

۲. پیشینه تحقیق

تاکنون پژوهش‌های متعددی درباره مهاجرت معکوس انجام شده‌اند که هر یک با رویکرد خاص خود به بررسی علل مهاجرت معکوس پرداخته‌اند. در ادامه درباره مهم‌ترین پژوهش‌ها توضیح داده می‌شود.

افراخته و همکاران (۱۳۹۵) نشان دادند که در مهاجرت بازگشتی مهاجران، عوامل اقتصادی بیشترین تأثیر را دارد و مهاجران با ارزیابی هزینه فایده و توجه به منابع بیشتر، تصمیم به بازگشت می‌گیرند؛ البته عوامل اجتماعی، روان‌شناختی و عمرانی نیز بر بازگشت مهاجران تأثیرگذارند. قاسمی و همکاران (۱۳۹۳) علل اصلی شکل‌گیری جریان مهاجرت معکوس را در قالب سه بعد طبیعی، اقتصادی و اجتماعی با استفاده از تحلیل عامل اکتشافی بررسی کردند. نتایج بیانگر وجود هفت مؤلفه اصلی مؤثر بر مهاجرت معکوس از شهر مشهد به روستاهای شهرستان بینالود شامل عوامل زیرساختی، اقتصادی، زیست محیطی، فرهنگی، تعلق مکانی، بازنشستگی و مسکن است که ۶۹,۳ درصد از مجموع واریانس مهاجرت معکوس را توضیح می‌دهد. نتایج پژوهش اردهایی و نوبخت (۱۳۹۵) نشان داد که دستیابی به مسکن مناسب‌تر، قرار گرفتن در مراحل میانسالی و بازنشستگی، تربیت راحت‌تر فرزندان، کیفیت بهتر زندگی، فرصت‌های شغلی بهتر، وجود آرامش در روستا، وجود اعضای خانواده در روستا، دسترسی به مسکن ارزان‌قیمت با کمترین تشریفات اداری، محیط‌زیست، ایمنی و هزینه‌های زندگی، از مهم‌ترین دلایل مهاجرت‌اند. آذر و صلاحی رنجبری (۱۳۹۹) هفت عامل اقتصادی و مسکن، فرهنگی-اجتماعی، زیست‌محیطی، تفریحی-گردشگری، آلودگی محیط شهری، امنیت و تعلق مکانی و کالبدی را در مهاجرت معکوس از شهر تبریز مؤثر دانسته‌اند. گرانی زمین و مسکن مهم‌ترین عامل در توسعه روستاهای اطراف شهر تبریز بوده است و عواملی از قبیل زیاد بودن هزینه زندگی شهری، حمایت‌های دولتی از روستاییان، کم بودن درآمد، گرانی زمین در شهر، کم بودن قیمت خرید و اجاره مسکن در روستا از مهم‌ترین

عوامل اقتصادی در مهاجرت معکوس به شمار می‌آیند. عباسی و همکاران (۱۳۹۹) معتقدند، بین عوامل فردی و محیطی با توانمندسازی روستاییان در حوزه اقتصادی در افزایش انگیزه مهاجرت معکوس رابطه مستقیم وجود دارد؛ یعنی با ایجاد فرصت‌های شغلی می‌توان شاهد افزایش انگیزه مهاجرت معکوس روستاییان به روستای زادگاه خویش بود. فیاض و همکاران (۱۳۹۸) جاذبه‌های گردشگری، تقویت باغداری و ایجاد صنایع تکمیلی از طریق اعطای تسهیلات و ارتقای کیفیت خدمات رفاهی و بهره‌گیری مناسب از آب و خاک را به‌عنوان مهم‌ترین عوامل مؤثر بر ماندگاری جمعیت در مناطق روستایی و مهاجرت معکوس شناسایی کردند. یعقوبی و زبیدی (۱۳۹۷) چهار عامل بهبود وضعیت رفاهی و بهداشتی، جاذبه‌های طبیعی و تأمین محیط آرام، بهبود چشم‌انداز درآمد فعالیت‌های کشاورزی و بهبود ظرفیت اشتغالزایی در محیط روستایی را به‌عنوان مهم‌ترین عوامل مؤثر بر مهاجرت معکوس معرفی کردند.

نظریه‌های دیگر مطرح شده در این زمینه، تصمیم بر مهاجرت را نه تنها در حوزه فردی، بلکه در حوزه اجتماعی و خانوادگی جست‌وجو می‌کند (تیلور، ۲۰۰۳). نظریه‌های متأخر به بستر اجتماعی مهاجرت توجه کرده‌اند و ویژگی‌های خانواده، محله و بازار کار را نیز عوامل مهمی در تعیین سازوکار تصمیم‌گیری افراد در مهاجرت دانسته‌اند. در واقع، در دیدگاه‌های اجتماعی، افراد برای رهایی از وضعیت نامساعد مبدأ و سکونت در مناطق خوش آب و هوا، سالم و زندگی در جامعه توسعه‌یافته مهاجرت می‌کنند (لهسایبی‌زاده، ۱۳۶۸، ص. ۲۲۲). طبق نظریه سرمایه اجتماعی، شبکه‌ها، اعتماد و هنجارها در ایجاد انگیزه به بازگشت مؤثرند. سرمایه اجتماعی به دو شکل متفاوت یعنی شبکه اجتماعی توسط بوردیو^۱ (۱۹۸۶) و کلمن^۲ (۱۹۹۴) و اعتماد اجتماعی توسط پانتام^۳ (۱۹۹۶) و فوکویاما^۴ (۱۹۹۹) مطرح شده است. در واقع، سرمایه اجتماعی بر تمایل به مهاجرت بر دو بعد شبکه اجتماعی و اعتماد اجتماعی اثرگذار است. شبکه‌های مهاجرت مجموعه‌ای از روابط بین فردی است که افراد مهاجر فعلی و

1. Bourdieu
2. Coleman
3. Putnam
4. Fukuyama

قدیمی و غیرمهاجران را از طریق رابطه خویشاوندی، خانوادگی، داشتن مبدأ مشترک و پیوندهای خصوصی به هم متصل می‌کند. در واقع، مهاجرت تغییرات را در ساختارهای اجتماعی و اقتصادی به وجود می‌آورد که با کاهش هزینه‌ها و مخاطرات و افزایش بازده موردانتظار زمینه گسترش مهاجرت را فراهم می‌کند (صادقی و همکاران، ۱۳۹۷، ص. ۷۸). اعتماد اجتماعی یکی از بسترهای تأثیرگذار بر تصمیم‌گیری فرد به مهاجرت است. در واقع، کشورهای دارای اعتماد اجتماعی زیاد، دارای فساد کمتر، برابری اقتصادی بیشتر و تمایل بیشتر برای کمک‌رسانی به افراد با منابع کمتر هستند؛ در نتیجه تمایل کمتری به مهاجرت دارند. این عنصر تأثیر مهمی بر فرایند تصمیم‌گیری به مهاجرت دارد و برای ایجاد زمینه ثبات و روابط صلح‌آمیز ضروری است (سپینن و بک، ۲۰۱۶). عبداللهی (۱۳۹۵) نشان داد که عوامل تعلق بومی، مسکن، شغل، درآمد، نبود اختلافات قومی و قبیله‌ای، وجود امکانات آموزشی و توسعه اقتصادی و اجتماعی بر مهاجرت معکوس تأثیر زیادی دارند و همچنین عوامل سن، توسعه راه‌سازی و استقرار خدمات گردشگری و توریستی بر مهاجرت معکوس اثر متوسط دارند.

اسما خان و اروکیاراج (۲۰۲۱) در پژوهش خود به بررسی چالش‌های مهاجرت معکوس در هند پرداختند و به این نتیجه رسیدند که دولت به‌منظور کاهش رنج ناشی از مهاجرت معکوس اجباری، باید با سیاست‌گذاری‌های قوی به جمع‌آوری آخرین داده‌ها، ایجاد شغل متناسب با مهارت‌های آن‌ها، ارائه طرح‌های رفاهی و بسیج منابع به‌منظور کاهش هزینه‌های اقتصادی و اجتماعی مهاجران اقدام کند. زویک و همکاران (۲۰۲۱) به بررسی علت مهاجرت معکوس کارآفرینان در هند و چین پرداختند. براساس نتایج پژوهش آن‌ها، دولت چین با اتخاذ سیاست‌های هدفمند در سطح ملی از جمله معافیت‌های مالیاتی و تجهیز منابع موردنیاز شرکت‌های نوپا و پارک‌های صنعتی موجب می‌شود که کارآفرینان خارج از کشور، بازگشت به کشور خود را فرصت بدانند و ضمن همکاری با دولت، فناوری‌های مهمی را به کشور خود بازگردانند، اما در هند نگرش کارآفرینان به دولت محلی چندان مطلوب نیست و با وجود علاقه‌مندی آنان به تعامل با دولت محلی غالباً سطح همکاری دولت با آنان کمتر از کارآفرینان

محلی است. از سوی دیگر، این کارآفرینان به دلیل تمایل به بهره‌گیری از نیروی کار با استعداد و ارزان‌قیمت نتوانسته‌اند فناوری را به داخل کشور خود بازگردانند. سیسی (۲۰۲۲) در پژوهش خود به بررسی مشکلات مهاجرت معکوس در آسیا، به‌ویژه آسیای جنوبی و جنوب شرقی ناشی از وضعیت جنگ خلیج فارس، بحران‌های مالی جهانی، بهار عربی و همه‌گیری کووید پرداخت. وی به این نتیجه رسید که دولت محلی در کشورهای فیلیپین، چین و کره جنوبی عملکرد بهتری در مدیریت مهاجرت معکوس از جمله توان‌بخشی، کاهش خطرات و تسهیل در ادغام مجدد مهاجران در جامعه محلی داشته است؛ این در حالی است که دستورالعمل‌هایی که برای بازگشت و ادغام مجدد از سوی سازمان‌های بین‌المللی و منطقه‌ای مانند ILO و ASEAN ابلاغ شده، توسط بسیاری از کشورها نادیده گرفته شده و بر مشکلات مهاجران در این کشورها افزوده شده است.

به‌طور کلی، نظریه‌پردازی در حوزه مهاجرت با چالش‌های متعددی روبه‌روست؛ به‌نحوی که غالب نظریه‌ها ضمن تأکید بر ابعاد اقتصادی مهاجرت، آن ابعاد را بررسی کرده‌اند و نتوانسته‌اند درباره ارتباط بین ابعاد مختلف اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، امنیتی، بهداشتی و... این پدیده توضیحات جامعی را ارائه کنند. براساس آنچه بیان شد، عوامل متعددی در حوزه‌های اقتصادی، اجتماعی، کالبدی، محیطی، فرهنگی، گردشگری و... در بازگشت به مناطق روستایی مؤثرند که مهم‌ترین آن عبارت‌اند از:

اقتصادی: افزایش و توسعه فرصت‌های کسب‌وکار، افزایش سطح رفاه نسبی، تثبیت جمعیت فعال (اسفندیاری و دانیالی، ۱۳۹۸، ص. ۳)، وجود درآمد ثابت و دائمی، امنیت شغلی، وجود جاذبه‌های گردشگری، تعادل شغلی در بخش‌های مختلف اقتصادی، پرداخت تسهیلات اشتغال‌زای ارزان‌قیمت، داشتن زمین‌های مرغوب کشاورزی در روستا، امکان بهره‌مندی از چند منبع درآمدی، پایین بودن سطح درآمد در شهر و زیاد بودن هزینه زندگی در شهر حمایت‌های دولت از بخش کشاورزی در تأمین بذر، کود، سم و...، حمایت دولت از روستاییان از قبیل ارائه بیمه‌های روستایی، یارانه، سهام عدالت و...، خرید تضمینی محصولات کشاورزی توسط دولت یا کارخانه‌های بخش خصوصی، وجود بیمه محصولات کشاورزی و

پرداخت خسارت، وجود صنایع دستی قوی، و امکان بهره‌برداری از منابع برای بلندمدت از مهم‌ترین علل اقتصادی بازگشت به روستاها هستند؛

محیطی: وجود جاذبه‌های گردشگری طبیعی، تاریخی، مذهبی و...، وجود مناظر طبیعی در روستا، آلودگی هوای شهر و شلوغی آن، فراهم بودن محیطی امن، آرام و بی سروصدا در روستا، دسترسی به آب و هوای سالم در روستا و دسترسی به شغلی دارای همخوانی مناسب با وضعیت زیست‌محیطی از مهم‌ترین عوامل محیطی هستند؛

اجتماعی-فرهنگی: این عوامل شامل توسعه و رفاه اجتماعی برای ایجاد حیات مطلوب اجتماعی، زندگی در محیط دارای خرده‌فرهنگ‌های یکسان، احساس تعلق خاطر و بومی بودن، بازگشت به روستا به تبع بازگشت دوستان و اقوام، نرخ زیاد مشارکت اجتماعی در محیط روستایی که به توانمندسازی جامعه روستایی منجر می‌شود (ایوانز، ۲۰۱۰)، مطابقت محیط روستا با طبقه اجتماعی و اقتصادی و کهولت سن و رسیدن به سن بازنشستگی، وجود الگوهای رفتاری مناسب روستاییان در بازگشت به روستا، دلبستگی به وطن اجدادی، وجود فرهنگ نامناسب در شهر و وجود شور و نشاط و درک متقابل در محیط روستایی هستند؛

کالبدی-فیزیکی: این عوامل شامل توسعه راه‌های ارتباطی، افزایش امکانات و خدمات زیربنایی شامل آب، برق، گاز، راه و اینترنت، آموزش و بهداشت، دسترسی به مسکن ارزان‌قیمت، داشتن مسکن شخصی در روستا، کم بودن قیمت خرید و اجاره مسکن در روستا، اجرای طرح هادی در روستا، عمران و آبادی روستا، وجود ساختار معماری بومی مشابه، نزدیکی مسافت روستا به شهر، زیاد بودن قیمت زمین در شهر و ارائه تسهیلات مقاوم‌سازی مسکن روستایی و تأمین انشعابات هستند.

شکل ۱. عوامل مؤثر بر مهاجرت معکوس از مناطق روستایی به مناطق شهری

مأخذ: جمع‌بندی عوامل شناسایی شده در مطالعات انجام‌شده تاکنون

۳. روش شناسی تحقیق

این پژوهش از لحاظ هدف، کاربردی است. از حیث روش جمع‌آوری داده‌ها، در مرحله طراحی مبانی نظری و تهیه پرسشنامه، اسنادی و در مرحله جمع‌آوری داده‌ها، پیمایشی است. داده‌های موردنیاز با استفاده از پرسشنامه محقق‌ساخته و مصاحبه چهره‌به‌چهره با سرپرستان خانوارهای مهاجرت‌کرده به روستاهای شهرستان کرمانشاه جمع‌آوری شده است. تحلیل داده‌ها نیز با کمک روش توصیفی - تحلیل انجام شده است.

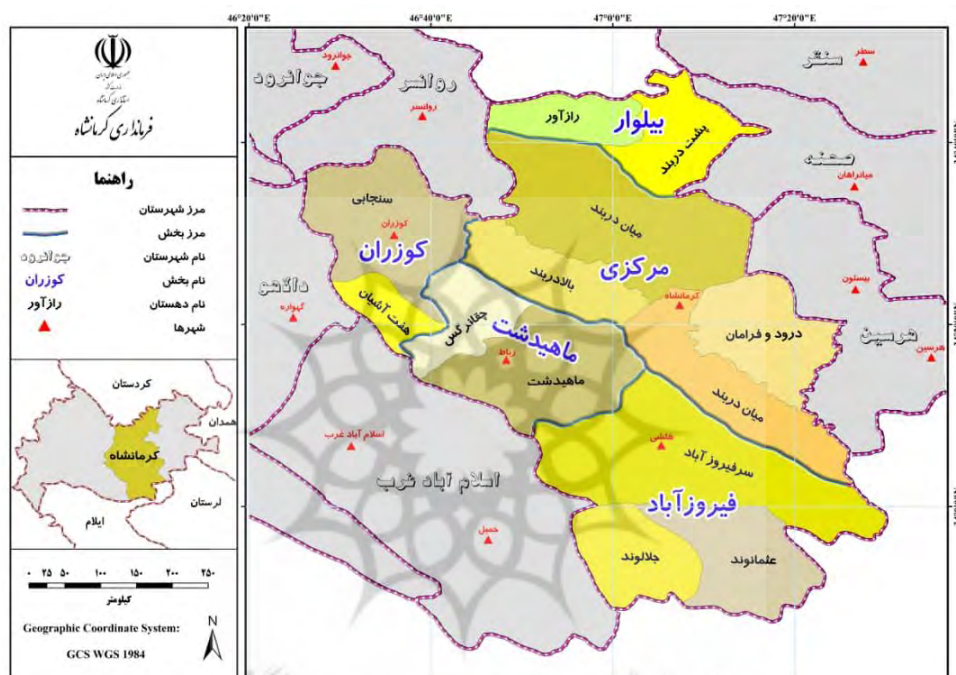
پرسشنامه این پژوهش با بهره‌گیری از مرور متون علمی، بحث‌های گروهی و مصاحبه با کارشناسان خبره طراحی شد. شایان ذکر است در جلسات مستمر، از نظرات شش فرد متخصص برای تعیین امتیازات اندازه‌گیری روایی محتوا کمک گرفته شد. مجموع عوامل یادشده به تدوین پرسشنامه نهایی با ۳۸ سؤال در طیف لیکرت پنج‌گزینه‌ای منجر شد. جامعه

آماري اين تحقيق همه خانوارهايي بودند که از سال ۱۳۹۵ تا ۱۴۰۰ به روستاهای شهرستان کرمانشاه به صورت دائم مهاجرت کردند. با توجه به اینکه آمار دقیقی از تعداد خانوارهای این جامعه آماری در دست نبود، با بهره‌گیری از فرمول کوکران در زمانی که حجم جامعه نامشخص است^۱، پرسشنامه به صورت تصادفی در بین ۳۸۴ خانوار که مهاجرت معکوس به روستاهای شهرستان کردند، توزیع شد که ۳۷۱ پرسشنامه قابل استفاده بود. از آنجا که برخی از روستاهای شهرستان خالی از سکنه بودند و دوباره احیا شدند و برخی از روستاها نیز به تازگی ایجاد شدند و در حال حاضر دارای سکنه هستند، توزیع پرسشنامه در میان اهالی آنها به صورت تمام‌شماری صورت گرفت.

پرسشنامه یادشده به دو قسمت تقسیم شد: قسمت نخست به متغیرهای مستقل از قبیل سن، جنس، تعداد اعضای خانوار، مدت‌زمان اقامت در شهر و روستا، شغل و تحصیلات و قسمت دوم به متغیر وابسته یا به عبارتی علل مهاجرت معکوس مربوط است. این متغیرها (معیارها) شامل عوامل اقتصادی، سیاست‌های حمایتی دولت از روستائیان، زیست‌محیطی، فرهنگی، اجتماعی، کالبدی، مسکن و گردشگری هستند. ارزش‌گذاری این متغیرها با استفاده از طیف چهارگزینه‌ای لیکرت صورت گرفت. تجزیه و تحلیل داده‌ها نیز با استفاده از نرم‌افزار SPSS23 و روش‌های آماری همچون آزمون تحلیل عامل اکتشافی انجام شد. برای ارزیابی میزان توافق درونی پرسشنامه از آلفای کرونباخ استفاده شد. به منظور انجام تحلیل عاملی اکتشافی، ابتدا سازگاری داده‌ها و معناداری روابط آنها با دو آزمون KMO برای تعیین کفایت حجم نمونه و آزمون بارتلت برای آزمون میزان معناداری روابط بین عوامل مدنظر، استفاده شد.

۱. فرمول کوکران در این حالت برابر است با $n = \frac{Z^2 pq}{d^2}$ که در آن، Z برابر با ۱٫۹۶؛ p=q=۰٫۵؛ مقدار اشتباه مجاز (مقدار خطا ۰٫۰۵) است.

محدود مورد مطالعه، شهرستان کرمانشاه با مساحت ۵۶۴۷٫۱ کیلومتر مربع با سهم ۲۳ درصدی از کل مساحت استان کرمانشاه، پهناورترین شهرستان این استان است. براساس آخرین تقسیمات کشوری این شهرستان، دارای ۵ شهر، ۵ بخش و ۱۳ دهستان و ۸۵۹ روستا است که ۷۴۸ روستای آن دارای سکنه و ۱۱۲ روستای آن فاقد سکنه‌اند.

شکل ۲. نقشه شهرستان کرمانشاه به تفکیک بخش‌های تابعه

مأخذ: معاونت هماهنگی امور عمرانی فرمانداری کرمانشاه، ۱۴۰۱

جمعیت شهرستان کرمانشاه براساس سرشماری سال ۱۳۹۵، برابر با ۱۰۸۳۸۳۳ نفر است که این میزان ۵۵٫۵ درصد از کل جمعیت استان است. ۶۵ درصد از جمعیت شهری، ۲۷ درصد از جمعیت روستایی و ۳۴ درصد از جمعیت غیر ساکن استان در شهرستان کرمانشاه مستقر هستند. شایان ذکر است، نزدیک به ۸۸ درصد از جمعیت شهرستان کرمانشاه در مناطق شهری ساکن‌اند و سهم جمعیت روستایی و غیرساکن تنها ۱۲ درصد است.

۴. مبانی نظری تحقیق

مهاجرت معکوس فرایندی است که افراد بعد از یک دوره اقامت طولانی مدت در سرزمینی دیگر به سرزمین اولیه خود بازمی‌گردند. در ادبیات مهاجرت، مهاجرت معکوس به صورت مجزا و در قالب نظریه بررسی نشده است؛ بلکه از نظریاتی استفاده شده است که به طور کلی به مهاجرت پرداخته‌اند. نظریه‌های متعددی درباره علل مهاجرت وجود دارد؛ به طوری که برخی نظریه پردازان بر انگیزه‌های فردی تأکید می‌کنند و عده‌ای نیز عوامل اجتماعی را تعیین کننده می‌دانند.

تبیین کننده‌های فردی مهاجرت عمدتاً بر متغیرهای اقتصادی تأکید دارند. از منظر اقتصادی، مهاجرت وسیله‌ای برای بهبود وضعیت کار و اشتغال است که بیشتر بر شکاف درآمدی در مبدأ و مقصد متکی است. در واقع، این نظریات بر نقش دولت‌ها و سیاست‌های آن در ایجاد اثرات دافعه و جاذبه در فرایند مهاجرت اشاره دارد. هرگونه حرکت جمعیتی در راستای رسیدن به تعادل است؛ به طوری که مردم از مناطق با درآمد کم به مناطق با درآمد زیاد، مهاجرت می‌کنند و موجب راه‌اندازی جریان سرمایه می‌شوند (دی هاس^۱، ۲۰۱۰). مهاجرت به درآمد انتظاری فرد در مقصد بستگی دارد (مهاجرانی و روستا، ۱۳۹۳، ص. ۱۳). در دهه ۱۹۸۰ مدل‌های رفتاری در سطح خرد و مبتنی بر بررسی تصمیم فرد در قالب هزینه-فایده استوار شد. در واقع، اگر منافع ناشی از مهاجرت بیش از هزینه‌های آن باشد، فرد به مهاجرت تصمیم خواهد گرفت. روانشتاین^۲، عوامل اقتصادی را مهم‌ترین دلیل در شکل‌گیری، رشد و استمرار مهاجرت می‌داند. اس. تی. لی^۳ با بازنگری در قوانین روانشتاین، مهاجرت را ارادی نمی‌داند و آن را به جاذبه‌ها و دافعه‌های متنوع مبدأ و مقصد مرتبط می‌داند. او وجود امکانات بیشتر بهداشتی، آموزشی، اشتغال و درآمد به‌عنوان جاذبه و دوری از خانه، آلودگی محیطی و زیاد بودن هزینه‌های زندگی را به‌عنوان دافعه مطرح می‌کند که این عوامل شامل چهار عامل که غالباً عوامل فردی است، است. این چهار عامل شامل عوامل موجود در مبدأ، عوامل

1. De Haas

2. Ravenstein

3. Lee

موجود در مقصد، موانع مداخله‌گر موجود در جریان مهاجرت از مبدأ به مقصد و ویژگی‌های فرد مهاجر هستند؛ پس ویژگی‌های شخصی مهاجران از جمله سن، جنس، تحصیلات، اشتغال، وضعیت تأهل، نسبت‌های خانوادگی و... از عوامل مؤثر بر مهاجرت به شمار می‌آیند (ابراهیم‌زاده و همکاران، ۱۳۹۸، ص. ۱۷۴). بوگ^۱، دو گروه از عوامل شامل عوامل کشش و عوامل فشار را در مهاجرت‌های روستا به شهر بسیار مؤثر می‌داند. براساس نظریه وی، عوامل کشش یا جاذبه شامل فرصت‌های شغلی بهتر و فرصت‌های مناسب برای کسب درآمد هستند و عوامل دافعه را شامل عواملی از قبیل مکانیزه‌شدن فعالیت‌های کشاورزی و به تبع محدودیت شغلی این بخش، بروز حوادث طبیعی، نبود بستر مناسب برای بروز خلاقیت‌های فردی، کاهش منابع مالی و بی‌توجهی به بخش کشاورزی، وجود روابط ناعادلانه و... می‌داند (طاهرخانی، ۱۳۷۹، صص. ۴-۵). نظریه سرمایه انسانی لاری ساستاد^۲ به بررسی مسئله مهاجرت از دید سرمایه‌گذاری فردی می‌پردازد. با توجه به سطح مهاجرت افراد، او ارزش فعلی سرمایه انسانی را در مقصد با مبدأ مقایسه می‌کند و مهاجرت فرد را منوط به بیشتر بودن منافع ناشی از مهاجرت در مقایسه با هزینه‌های آن در همه ابعاد زندگی فرد می‌داند؛ بنابراین در این نظریه ابعاد اجتماعی، اقتصادی و روانی همانند داشتن شغل و موقعیت خوب اجتماعی، وضعیت روحی مناسب، احساس تعلق به خویشاوندان و آرامش را می‌توان در بررسی علل مهاجرت لحاظ کرد. فرد مهاجر در زمان حضور در مقصد با مسائل جدیدی مواجه خواهد شد که ارزیابی او از مهاجرت را تصحیح می‌کند و نقش مؤثری در ماندگاری یا بازگشت وی ایفا خواهد کرد. از نظر مایکل تودارو^۳، مهاجرت انگیزه‌های اقتصادی خاصی دارد. در واقع، مهاجرت اساساً پدیده‌ای اقتصادی است. افراد با توجه به شکاف موجود بین درآمد موردانتظار شهر و روستا با هدف اقتصادی بیشتر شدن درآمد، به مهاجرت تصمیم می‌گیرند. فرد مهاجر با بررسی ابعاد پیچیده ارجحیت زمانی، هزینه مهاجرت، ارزش فعلی درآمدهای موردانتظار و احتمال اشتغال در بخش‌های جدید اقتصادی با وجود بیکاری در شهرها به مهاجرت از روستا

---

1. Bouge

2. Larry A. Sjaastad

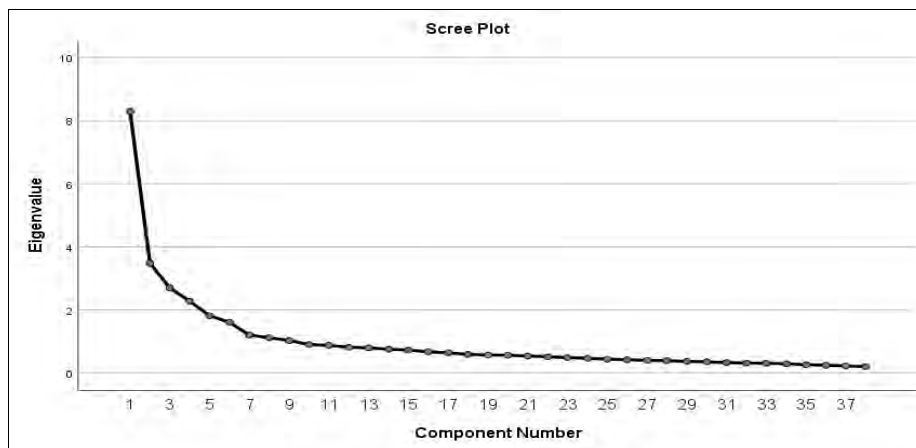
3. Michael Todaro

به شهر اقدام خواهد کرد (تودارو، ۱۹۹۷). از نظر شاموی و اترستروم^۱ (۲۰۰۱)، دستیابی به شغل مهم‌ترین عامل مهاجرت معکوس به مناطق روستایی است.

۵. یافته‌های تحقیق

مردان ۹۲,۵ درصد از پاسخ‌دهندگان به پرسشنامه را تشکیل دادند و بیشترین سهم سنی به پاسخ‌دهندگان ۴۶ سال و کمتر مربوط بود که ۵۲,۱ درصد از نمونه آماری را شامل شدند. محل تولد ۵۸ درصد از پاسخگویان، شهر بود و بیشترین سهم از پرسشنامه‌های تکمیل شده به ترتیب به بخش‌های کوزران (۲۷ درصد)، ماهیدشت (۲۶ درصد) و بیلوار (۱۹ درصد) متعلق بود. خانوارهای سه تا پنج نفره، ۷۶ درصد از پاسخ‌دهندگان را تشکیل دادند. بیش از ۸۶ درصد از سرپرستان خانوارهایی که به روستا مهاجرت کردند، فاقد تحصیلات دانشگاهی بودند و بیشترین سهم شغلی پاسخ‌دهندگان، به ترتیب کشاورزی (۴۷,۴ درصد)، شغل آزاد (۱۷ درصد) و دامپروری (۱۵,۶ درصد) بود و حدود ۱۰ درصد از این افراد، کارمندان و بازنشستگان بودند. میزان پایایی پرسشنامه براساس ضریب الفای کرونباخ برابر با ۹۰,۵ درصد محاسبه شد که بیانگر پایایی پرسشنامه در سطح خیلی خوب است. شاخص KMO برابر با ۰,۸۶۴ بود که نشان‌دهنده کفایت نمونه و مناسب بودن تحلیل عاملی برای عوامل است. معنادار شدن آزمون بارتلت نیز نمایانگر روابط معناداری بین متغیرهای تحلیل عاملی و مناسب بودن داده‌ها برای تحلیل عاملی بود. تجزیه و تحلیل مؤلفه‌های اصلی و مقدار ویژه و واریانس متناظر با عامل‌ها نشان می‌دهد که ۹ عامل با مقادیر ویژه بیشتر از ۱ توانستند ۶۱,۹۱۰ از واریانس ۳۸ گویه مربوط به عوامل مؤثر بر مهاجرت معکوس از نقاط شهری به روستایی را در شهرستان کرمانشاه تبیین کنند (شکل ۳).

شکل ۳. شناسایی تعداد مناسب عامل‌ها با استفاده از نمودار سنگ‌ریزه

مأخذ: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۱

با توجه به نتایج ماتریس چرخش یافته همبستگی بین گویه‌ها و عوامل، گویه‌ها در ۹ عامل محیطی-زیستی، عامل کالبدی، فرصت‌های شغلی در محیط روستایی، عامل سیاست‌های حمایتی دولت از روستاییان در مهاجرت از شهر به روستا، مسکن، هزینه-درآمد خانوار، میزان دسترسی به خدمات آموزشی و بهداشتی، جاذبه‌های گردشگری و صنایع دستی و تعلق و بومی بودن، به شرح جدول ۱ دسته‌بندی می‌شوند.

جدول ۱. بارهای عاملی سؤالات تحقیق برحسب متغیرها

مأخذ: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۱

مقدار ویژه/درصد واریانس تبیین شده	شماره عامل / نام عامل	بار عاملی	متغیر
مقدار ویژه: ۴,۳۳۱ درصد واریانس تبیین شده: ۱۱,۳۹۶	عامل اول: فرهنگی-زیستی	۰,۷۴۳	دسترسی به محصولات غذایی سالم در روستا
		۰,۷۲۶	آلودگی هوای شهر و شلوغی آن
		۰,۷۲۱	دسترسی به آب و هوای سالم در روستا
		۰,۶۹	فراهم بودن محیطی امن، آرام و بی سرو صدا در روستا
		۰,۶۴۵	وجود مناظر طبیعی در روستا

مقدار ویژه/درصد واریانس تبیین شده	شماره عامل / نام عامل	بار عاملی	متغیر
		۰,۵۹۹	برگشت دوستان و آشنایان به روستا
		۰,۵۲۹	وجود الگوهای رفتاری مناسب روستاییان در بازگشت به
		۰,۴۸۵	وجود اشتراک‌های زبانی و دینی موجود در روستا
		۰,۴۸۴	دلبستگی به وطن اجدادی (روستا)
		۰,۴۶۳	وجود فرهنگ نامناسب در شهر
		۰,۴۵۸	وجود شور و نشاط و درک متقابل در محیط روستایی
مقدار ویژه: ۴,۰۴۰ درصد واریانس تبیین شده: ۱۰,۶۳۱	عامل دوم: کالبدی	۰,۷۶۷	مطابقت محیط روستا با طبقه اجتماعی و اقتصادی
		۰,۶۳۵	اجرای طرح هادی در روستا
		۰,۶۲۹	عمران و آبادی روستا
		۰,۵۷۵	نزدیکی مسافت روستا به شهر
مقدار ویژه: ۲,۸۲۲ درصد واریانس تبیین شده: ۷,۴۲۷	عامل سوم: فرصت‌های شغلی در محیط روستایی	۰,۷۱۸	پرداخت تسهیلات اشتغال‌زای ارزان‌قیمت
		۰,۶۴۷	داشتن زمین‌های مرغوب کشاورزی در روستا
		۰,۵۸۹	امکان بهره‌مندی از چند منبع درآمدی
		۰,۵۱۹	دسترسی به شغلی که دارای همخوانی مناسبی با وضعیت
		۰,۵۱۴	فراهم بودن زمینه‌های شغلی در روستا
مقدار ویژه: ۲,۶۲۰ درصد واریانس تبیین شده: ۶,۸۹۴	عامل چهارم: سیاست‌های حمایتی دولت از روستاییان	۰,۸۴	حمایت‌های دولت از بخش کشاورزی در تأمین بذر، کود، سم
		۰,۷۸۳	حمایت دولت از روستاییان از قبیل ارائه بیمه‌های روستایی،
		۰,۷۵۴	خرید تضمینی محصولات کشاورزی توسط دولت یا
		۰,۶۸۸	وجود بیمه محصولات کشاورزی و پرداخت خسارت
مقدار ویژه: ۲,۵۱۳ درصد واریانس تبیین شده: ۶,۶۱۴	عامل پنجم: مسکن	۰,۷۷۵	دسترسی به خدمات زیربنایی همچون آب، برق، گاز، راه و
		۰,۷۱۳	داشتن مسکن شخصی در روستا
		۰,۶۷۱	ارائه تسهیلات مقاوم‌سازی مسکن روستایی و تأمین انشعابات

مقدار ویژه/درصد واریانس تبیین شده	شماره عامل / نام عامل	بار عاملی	متغیر
مقدار ویژه: ۲,۲۳۳ درصد واریانس تبیین شده: ۵,۸۷۶	عامل ششم: هزینه-درآمد خانوار	۰,۶۳۸	زیاد بودن قیمت زمین در شهر
		۰,۶۱۸	پایین بودن سطح درآمد در شهر
		۰,۶۱۶	زیاد بودن هزینه زندگی در شهر
		۰,۵۷۷	کم بودن قیمت اجاره مسکن در روستا
		۰,۴۹۳	کم بودن قیمت خرید مسکن در روستا
مقدار ویژه: ۱,۹۴۰ درصد واریانس تبیین شده: ۵,۱۰۵	عامل هفتم: میزان دسترسی به خدمات آموزشی و	۰,۸۵۶	فراهم بودن امکانات آموزشی برای فرزندان
		۰,۷۱۴	فراهم بودن امکانات بهداشتی و درمانی در روستا
مقدار ویژه: ۱,۷۷۱ درصد واریانس تبیین شده: ۴,۶۶۱	عامل هشتم: جاذبه‌های گردشگری و صنایع دستی	۰,۶۶۴	وجود جاذبه‌های گردشگری طبیعی، تاریخی، مذهبی و... در روستا
		۰,۵۱۳	وجود صنایع دستی قوی
		۰,۵	وجود ساختار معماری بومی مشابه
مقدار ویژه: ۱,۲۵۶ درصد واریانس تبیین شده: ۳,۳۰۵	عامل نهم: تعلق و بومی بودن	۰,۶۹۸	کهنولت سن و رسیدن به سن بازنشستگی

۶. نتیجه‌گیری و پیشنهادها

پدیده مهاجرت در شهرستان کرمانشاه نیز همانند سایر شهرهای کشور سبب ایجاد معضلات متعددی شده است. یکی از مهم‌ترین راهکارهای رفع این مشکلات، تشویق مهاجرت معکوس به نقاط روستایی است. در این تحقیق تلاش شد، با شناسایی خانوارهایی که طی پنج سال اخیر به روستاهای شهرستان کرمانشاه مهاجرت کردند، به بررسی علل و انگیزه‌های مهاجرت آن‌ها به روستاها پرداخته شود. با توجه به انجام این پژوهش در فرمانداری کرمانشاه و ضرورت تقویت جنبه کاربردی پژوهش، سؤالات به‌گونه‌ای طراحی شد که به کمک آن علاوه بر بررسی تأثیر عوامل محیطی، بتوان تأثیر اقدامات دولت را به‌عنوان

جاذبه مهاجرت معکوس بررسی کرد و با توجه به نتایج حاصل، به اجرای بودجه‌ریزی عملیاتی روستاهای یادشده برمبنای تأثیر هر یک از عوامل شناسایی شده اقدام کرد؛ بر این اساس، پرسشنامه‌ای با ۹ عامل و ۳۸ متغیر طراحی شد. پرسشنامه طراحی شده، براساس فرمول کوکران و به شکل تصادفی بین ۳۸۴ خانوار از روستاهای شهرستان کرمانشاه که طی سال‌های اخیر مهاجرت معکوس به روستا کردند، توزیع شد که در نهایت ۳۷۱ پرسشنامه بازگشت داده شد و قابلیت بررسی داشتند. از مهم‌ترین محدودیت‌های پژوهش می‌توان به نبود دسترسی به مشخصات خانوارهای مدنظر، نبود دسترسی به تمامی سرپرستان خانوار و نبود دسترسی به برخی از روستاها به دلیل صعب‌العبور بودن مسیر اشاره کرد که این موضوع با بهره‌گیری از ظرفیت معتمدین و دهیاران به میزان چشمگیر برطرف شد.

با توجه به آزمون‌های موجود، ۹ عامل با مقادیر ویژه بیشتر از یک توانستند ۶۲ درصد از واریانس ۳۸ گویه مربوط به عوامل مؤثر بر مهاجرت معکوس از نقاط شهری به روستایی را در شهرستان کرمانشاه تبیین کنند. بیشترین بار عاملی مؤثر بر مهاجرت معکوس در سطح شهرستان به ترتیب عبارت‌اند از: فرهنگی-زیستی با ۱۱/۳۹ درصد واریانس، کالبدی با ۱۰/۶۳ درصد واریانس، فرصت‌های شغلی در محیط روستایی با ۷/۴۲ درصد واریانس، سیاست‌های حمایتی دولت از روستاییان با ۶/۸۹ درصد واریانس، مسکن با ۶/۶۱ درصد واریانس، هزینه-درآمد خانوار با ۵/۸۷ درصد واریانس، میزان دسترسی به خدمات آموزشی و بهداشتی با ۵/۱۰ درصد واریانس، جاذبه‌های گردشگری و صنایع دستی با ۴/۶۶ درصد واریانس و تعلق و بومی بودن با ۳/۳۰ درصد واریانس. بررسی متغیرها نیز حاکی از آن است که مهم‌ترین علل مهاجرت معکوس از شهر به روستا در شهرستان کرمانشاه در میان متغیرهای مربوط به عامل فرهنگی-زیستی «دسترسی به محصولات غذایی سالم در روستا» با بار عاملی ۰,۷۴۳ و «آلودگی هوای شهر و شلوغی آن» با بار عاملی ۰,۷۲۶، در حوزه عامل کالبدی «مطابقت محیط روستا با طبقه اجتماعی و اقتصادی» با بار عاملی ۰,۷۶۷، در میان متغیرهای مربوط به عامل فرصت‌های شغلی در محیط روستایی «پرداخت تسهیلات اشتغال‌زای ارزان‌قیمت» با بار عاملی ۰,۷۱۸، در حوزه عامل سیاست‌های حمایتی دولت از روستاییان «حمایت‌های دولت از بخش کشاورزی در تأمین بذر، کود، سم و...» با بار عاملی ۰,۸۴،

«حمایت دولت از روستاییان از قبیل ارائه بیمه‌های روستایی، یارانه، سهام عدالت و...» با بار عاملی ۰,۷۸۳ و «خرید تضمینی محصولات کشاورزی توسط دولت یا کارخانه‌های بخش خصوصی» با بار عاملی ۰,۷۵۴، درباره عامل مسکن «مهم‌ترین عامل مؤثر متغیر دسترسی به خدمات زیربنایی همچون آب، برق، گاز، راه و اینترنت در روستا» با بار عاملی ۰,۷۷۵ و «داشتن مسکن شخصی در روستا» با بار عاملی ۰,۷۱۳، در حوزه عامل هزینه-درآمد خانوار «زیاد بودن قیمت زمین در شهر» با بار عاملی ۰,۶۳۸، «پایین بودن سطح درآمد در شهر» با بار عاملی ۰,۶۱۸ و «زیاد بودن هزینه زندگی در شهر» با بار عاملی ۰,۶۱۶، در میان متغیرهای مربوط به دسترسی به خدمات آموزشی و بهداشتی «فراهم بودن امکانات آموزشی برای فرزندان» با بار عاملی ۰,۸۵۶، در حوزه عامل جاذبه‌های گردشگری و صنایع دستی «وجود جاذبه‌های گردشگری طبیعی، تاریخی، مذهبی و... در روستا» با بار عاملی ۰,۶۶۴ و در حوزه تعلق و بومی بودن «کهولت سن و رسیدن به سن بازنشستگی» با بار عاملی ۰,۶۹۸، مهم‌ترین متغیرهای مهاجرت معکوس از نقاط شهری به روستایی در شهرستان کرمانشاه هستند. با توجه به نتایج پژوهش، راهکارهایی برای ترغیب مهاجرت معکوس و ماندگاری آن‌ها ارائه می‌شود:

کمک به روستاییان در برندسازی محصولات غذایی سالم تولیدی آن‌ها در راستای افزایش درآمد و اشتغال در روستا؛
 ارائه تسهیلات ارزان‌قیمت با دوره بازپرداخت متناسب؛
 ارائه نهاده‌های کشاورزی از قبیل بذر، سم، کود، خوراک دام و طیور و... که دارای بیشترین مطابقت اقلیمی و بازدهی باشد؛
 حمایت دولت از روستاییان از قبیل ارائه بیمه‌های روستایی، یارانه، سهام عدالت و...؛

- توسعه کشت قراردادی با قیمت‌گذاری مناسب و با پرداخت عایدی کشاورزان در کمترین بازه زمانی و تسری آن به سایر بخش‌های کشاورزی از جمله باغبانی، شیلات، دامپروری و...؛

- توسعه عمران و آبادی در روستاها از طریق ایجاد دسترسی به خدمات زیربنایی آب آشامیدنی بهداشتی، برق، گاز، مقاوم‌سازی مسکن روستایی، راه آسفالت و اجرای طرح‌های هادی متناسب با وضعیت طبیعی، بافت فرهنگی و اقلیمی، استفاده از مصالح بوم‌آورد و...؛
- توسعه امکانات و فرصت‌های آموزشی، بهداشتی و فرهنگی در روستاها به کمک زیرساخت‌های فضای مجازی؛
- توسعه بوم‌گردی از طریق ایجاد بسترهای اجتماعی و فرهنگی در روستا و ارائه آموزش‌های لازم در راستای سرمایه‌گذاری در این بخش؛
- تجدیدنظر و بررسی مجدد طرح‌های هادی روستایی به‌منظور در اختیار گذاشتن زمین‌های موردنیاز برای ساخت مسکن به خانوارهایی که فاقد زمین مسکونی در روستاها هستند و اعطای تسهیلات ساخت مسکن و تأمین انشعابات آب، برق، گاز و...؛
- برنامه‌ریزی در جهت توسعه و معرفی سبک زندگی روستایی و معرفی جاذبه‌های روستایی در کنار دافعه‌های محیط شهری (آلودگی هوای شهر و شلوغی آن، زیاد بودن هزینه زندگی در شهر و...) در رسانه‌های جمعی به‌خصوص در صداوسیما.

تشکر و قدردانی

نتایج ارائه‌شده در این مقاله، مستخرج از طرح پژوهشی با عنوان «بررسی علل مهاجرت معکوس از نقاط شهری به روستایی در شهرستان کرمانشاه» است که با حمایت مالی و معنوی فرمانداری شهرستان کرمانشاه انجام شده است. از زحمات فرماندار وقت و معاون محترم برنامه‌ریزی و توسعه ایشان تشکر و قدردانی می‌شود.

کتابنامه

- ابراهیم‌زاده، آ. ح.، اشتری مهرجردی، ا.، و اسلامی، ا. (۱۳۹۸). مهاجرت معکوس روستایی با تغییر سبک زندگی شهری. نگرش‌های نو در جغرافیای انسانی، ۱۲، ۱۸۶-۱۶۹.

۲. اسفندیاری، ا.، و دانیالی، ت. (۱۳۹۸). مقایسه تطبیقی روستاهای دارای دهیاری و فاقد دهیاری در روند توسعه‌یافتگی (مطالعه موردی: روستاهای بخش مرکزی شهرستان اسلامشهر. نگرش‌های نو در جغرافیای انسانی، ۱۱(۴۴)، ۱-۱۶.
۳. افراخته، ح.، منافی آذر، ر.، و ولایی، م. (۱۳۹۵). اثرات مکانی - فضایی مهاجرت بازگشتی در شهرستان میاندوآب. مجله پژوهش و برنامه‌ریزی روستایی، ۵(۱۰)، ۸۳-۹۸.
۴. آذر، ع.، محبوبی، ق.، و صلاحی رنجیری، م. (۱۳۹۹). بررسی عوامل مؤثر در مهاجرت معکوس از کلان‌شهر تبریز به نواحی پیراشهری و روستاهای الحاقی. نشریه علمی جغرافیا و برنامه‌ریزی، ۲۴(۷۴)، ۲۹-۴۱.
۵. توسلی، غ. (۱۳۸۱). نظریه‌های جامعه‌شناسی. تهران، نشر سمت.
۶. حسینی، ق.، مشفق، م.، و زارع مهرجردی، ر. (۱۳۹۵). توصیف و تحلیل مهاجرت‌های بین استانی در ایران و تعیین‌کننده‌های آن طی دوره ۱۳۸۵ تا ۱۳۹۰. فصلنامه برنامه‌ریزی فضایی (جغرافیا)، ۶(۴)، ۱۹-۴۴.
۷. ربانی، ر.، طاهری، ز.، و روستا، ز. (۱۳۹۰). بررسی علل انگیزه‌های مهاجرت معکوس و تأثیر آن بر توسعه اجتماعی اقتصادی (مطالعه موردی مهاجران روستانشین شهرهای تنکابن و رامسر). مجله پژوهش و برنامه‌ریزی شهری، ۲(۵)، ۸۳-۱۰۸.
۸. شایان، ح.، عرفانی، ز.، و سجاسی قیداری، ح. (۱۴۰۰). تحلیل مقایسه‌ای مهاجرت معکوس (شهری-روستایی) ایران در مقیاس استانی. فصلنامه روستا توسعه پایدار فضا، ۷(۷)، ۱-۱۸.
۹. شفیعی ثابت، ن. (۱۳۸۶). تحولات کالبدی-فضایی روستاهای پیرامون کلان‌شهر تهران با تأکید بر تغییر کاربری اراضی کشاورزی (۱۳۵۲-۱۳۸۲) (رساله دکتری رشته جغرافیا). دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران.
۱۰. صادقی، ر.، غفاری، غ.، و رضایی، م. (۱۳۹۷). بررسی تأثیر سرمایه اجتماعی بر تمایل به مهاجرت از ایران. مطالعات جمعیتی پاییز و زمستان، ۸(۸)، ۸۳-۱۰۸.
۱۱. عباسی، د.، مهدوی حاجیلویی، م.، سرور، ر.، و کردوانی، پ. (۱۳۹۹). بررسی تأثیر عوامل فردی و محیطی توانمندسازی روستائیان بر مهاجرت معکوس و رابطه بین آنها (نمونه موردی: روستاهای کردآباد، ویان و طاهرلو کبودرآهنگ). فصلنامه جغرافیای سرزمین، ۱۷(۶۵)، ۹۶-۱۱۱.
۱۲. عبدالملی، ع. (۱۳۹۵). علل مؤثر بر مهاجرت معکوس در روستای طالش خلخال. سومین کنفرانس بین‌المللی پژوهش در مهندسی و علوم و تکنولوژی، شهر باتومی، کشور گرجستان.

۱۳. غفاری، ف.، نیکو مرام، ه. و کنعانی مقدم، ث. (۱۳۹۱). شناسایی و ارزیابی متغیرهای اقتصادی اثر گذار به مهاجرت معکوس در کلان‌شهر تهران. *فصلنامه مطالعات مدیریت شهری*، ۴(۹)، ۶۹-۵۸.
۱۴. فیاض، ز. س.، شاهبوندی، ا.، و شفیعی، ز. (۱۳۹۸). تحلیل ظرفیت زیست‌بوم شهرستان سمیرم در راستای برنامه‌ریزی مهاجرت معکوس. *نشریه پژوهش و برنامه‌ریزی روستایی*، (۱)، ۹۱-۱۱۱.
۱۵. قاسمی اردهایی، ع.، و نوبخت، ر. (۱۳۹۵). علل و تعیین‌کننده‌های جریان‌های مهاجرت معکوس در ایران. *نامه انجمن جمعیت‌شناسی ایران*، ۱۱(۲۱)، ۴۲-۷۱.
۱۶. قاسمی، م.، جوان، ج.، و صابری، ز. (۱۳۹۳). تحلیلی بر علل شکل‌گیری مهاجرت معکوس در نواحی روستایی شهرستان بینالود. *فصلنامه مطالعات جغرافیایی مناطق خشک*، ۴(۱۶)، ۱۵-۲۷.
۱۷. لهسایی زاده، ع. (۱۳۶۸). *نظریه‌های مهاجرت*. شیراز: نشر نوید.
۱۸. محمد بیگی، ا.، محمد صالحی، ن.، و گل، م. ع. (۱۳۹۳). روایی و پایایی ابزارها و روش‌های مختلف اندازه‌گیری آن‌ها در پژوهش‌های کاربردی در سلامت. *مجله دانشگاه علوم پزشکی رفسنجان*، (۱۳)، ۱۱۵۳-۱۱۷۰.
۱۹. محمودزاده، ح.، غلام‌نیا، خ.، و موسوی، س. م. (۱۳۹۷). رویکرد سناریو محور در مدل‌سازی توسعه شهری (مطالعه موردی شهر ساری). *جغرافیا و برنامه‌ریزی*، ۲۲(۶۴)، ۲۶۷-۲۷۸.
۲۰. مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی (۱۴۰۱). *قانون برنامه پنج‌ساله ششم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران (۱۴۰۰-۱۳۹۶)*. بازیابی در ۱۴۰۱/۴/۵ از <https://rc.majlis.ir/fa/law/show/1014547>
۲۱. مطیعی لنگرودی، س. ح.، قدیری معصوم، م.، رضوانی، م. ر.، نظری، ع. ح.، و صجنه، ب. (۱۳۹۰). تأثیر بازگشت مهاجران به روستاها در بهبود معیشت شهرستان آق‌قلا. *پژوهش‌های جغرافیای انسانی (پژوهش‌های جغرافیایی)*، (۴۳)، ۷۸-۴۳.
۲۲. معاونت هماهنگی امور عمرانی فرمانداری کرمانشاه. (۱۴۰۱). فرمانداری شهرستان کرمانشاه.
۲۳. ملکی، ز.، مولایی هاشجین، ن.، و قرشی میناآباد، م. ب. (۱۳۹۸). اثرات و پیامدهای مهاجرت معکوس در تحولات محیطی اکولوژیکی و کالبدی روستاهای ساحلی شهرستان رشت. *نگرش‌های نو در جغرافیای انسانی (جغرافیای انسانی)*، (۱)۱۲، ۶۳۵-۶۵۶.

۲۴. مهاجرانی، ع. ا.، و روستا، ز. (۱۳۹۳). مهاجرت معکوس و اثرات آن توسعه روستاهای شهرستان تنکابن و رامسر واقع در استان مازندران ۱۳۹۰-۱۳۸۵. نشریه مطالعات جامعه‌شناختی شهری، (۱۳)۵، ۱۶۷-۱۹۴.

۲۵. نظری، ع. ح. (۱۳۷۷). بررسی گسترش فیزیکی - کالبدی سکونتگاه‌های روستایی با تأکید بر افزایش جمعیت و تغییر کاربری اراضی. فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، (۴۹ و ۵۰)، ۲۴۱-۲۲۵.

۲۶. یعقوبی، ج.، و زبیدی، ط. (۱۳۹۷). بررسی انگیزه‌های مهاجرت معکوس و پیامدهای آن در روستاهای شهرستان ایجرود - استان زنجان. فصلنامه پژوهش‌های روستایی، (۲)۹، ۱۹۶-۲۰۹.

27. Bourdieu, P. (1986). The forms of capital. In J. G. Richardson (Ed.), *Handbook of theory and research for the sociology of education* (pp. 241- 260). New York: Greenwood Press.
28. Coleman, J. S. (1994). *Foundations of social theory*. Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University.
29. Dahms, F., & McComb, J. (1999). Counter urbanization, interaction and functional change in a rural amenity area-a Canadian example. *Rural Studies*, 15(2), 129-146.
30. De Haas, H. (2010). Migration and development: A theoretical perspective. *International Migration Review*, 44(1), 227-264.
31. Evans, E. N. (2010). Liberation theology, empowerment theory and social work practice with the oppressed. *International Social Work*, 22(2), 215-236.
32. Fukuyama, F. (1999). Social Capital and civil society. Paper presented at the *IMF Confernce on Second generation, Reform*.
33. Geyer, H. (1996). Expanding the theoretical foundation of differential urbanization. *Social Geography*, 87, 44-59.
34. Geyer, H., & Kontuly, T. (1996). *Differential urbanization: integrating spatial models*. London: Edward Press.
35. Illeris, S. (1990). Counter-urbanization revisited: The new map of population distribution in central & north-western Europe. *North Geographic*, 44, 39-52.
36. Khan, A., Arokkiaraj, H. (2021). Challenges of reverse migration in India: A comparative study of internal and international migrant workers in the post-COVID economy. *Comparative Migration Studies*, 9(49), 1-19.
37. Putnam, R. D. (1996). Who killed Civic America? *Prospect*, 7(24), 66-72
38. Seethi, k.m. (2022). Human Mobility and Reverse Migration in Asia: Triggers and Travails. *Journal of Polity & Society*. 14(2), 25 – 41.
39. Shumway, J., & Otterstrom, S. (2001). Spatial patterns of migration and income change in the mountain west: The dominance of service-based, amenity-rich countries. *The Professional Geographer*, 53(4): 492-502.

40. Sipinen, J., & Back, M. (2016). Generalised trust and perceptions of immigration in Europe. Paper presented at the *European Consortium for Political Research Conference*, 10 September, Pargue.
41. Todaro, P. M. (1997). *Urbanization, unemployment and migration in Africa: Theory and policy, policy research division working papers, No. 104*. New York: Population Council.
42. Zweig, D., Tsai, K., & Singh, A. D. (2021). Reverse entrepreneurial migration in China and India: The role of the state. *World Development*, 138, 1-12.

